

Rajmund Kupareo

IRONIJA U SLUŽBI ČOVJEKA

(Premišljanja uz čitanje »Sabranih djela« Mese Selimovića¹)

Ne kanim raspravljati o ironiji jer je o njoj dosta napisano, napose u iscrpnoj studiji prof. Vladimira Jankelévicha *L'ironie* (izd. Flammarion, Paris 1964). Šteta što ta knjiga nije prevedena na hrvatski jezik. Jankelévich izvrsno razlikuje ironiju od cinizma, humora, satire, persiflaže, hijazma, hipokrizije, parodije, alegorije, litote i si. Postoji — po njemu: pantomimska ironija (koja se izražava gestama), logička (pomoću koje izlazi na vidjelo skriveni besmisao nečega), etička (koja otkriva nevidljive sablazni), plastična, usmena, komična, fina, odgojna, društvena, lirska ili romantičarska ironija samotnika. Prava se ironija razvija od antiteze do sinteze (str. 127). Sokrat bi bio uzor ironista. On »zaboravlja« izvesti zaključke mnogih svojih dijaloga (str. 171). Ironija se poigrava riječima, izobličujući prpošno njihov smisao, spajajući različito i razdvajajući identično; miješa što je nezdruživo: društveno i pojedinačno, komično i tragično (str. 146—150). Humor je ozbiljna, otvorena ironija. On je »podsmijeh razuma«, a ne prijekor ni teški sarkazam, pakosna šala (str. 188). Evandeoska parabola o poljskim ljiljanima i nebeskim pticama ironizira posjedovanje skrivenih bogatstava (str. 139). Blagom ironijom

¹Svi navodi u ovom eseju uzeti su iz jubilarnog izdanja u povodu tridesetogodišnjice stvaralaštva Mele Selimovića. Izdanje su priredila izdavačka poduzeća »Otokar Keršovani« (Rijeka) i »Sloboda« (Beograd), 1975.

moramo uzeti i Kristove riječi na križu: »Oprosti im jer ne znaju što čine« (str. 195). »Ironija je oružje nejakih« (str. 109.). »Nema humora bez ljubavi, ni ironije bez veselja« (str. 199).

Tomu Akvinski ne smatra ironiju grijehom i oštro je razlikuje od hvastanja (lactantia), koje proizlazi iz želje za dobitkom ili čašću.

Ako pogledamo »Grčko-hrvatski rječnik« Stjepana Senca (Zagreb, 1910), naći ćemo da »eiron« znači: pitač, vragoljan, a glagol »eironeumai«; pretvarati se, drukčije misliti, a drukčije govoriti. Nije to laž, ni vrijeđanje, nego igra riječi koju nije teško shvatiti. To je fino, prikriveno ismijavanje, kao kad kažem: »Lijepo li se stvari pričaju o tebi.«

Teško je povući granicu između humora i ironije, a to osjeća i Sellmović kad kaže: »Ironija je nakupljena gorčina života, mada je ja mnogo ne cijenim. Ja više cijenim humor, koji je superiorniji, nego Ironiju, koja je sami grč, ali tu ne može da se bira, jer Ironija mene blra.« »Moj je način mišljenja, pa i filozofija, ako hoćete, bliži savremenom, zapadnom., a suština mu je u Ironičnoj skepsi prema ljudskim odnosima, i u humanizmu kao izlazu iz prehistorijskog primitivizma.« »Ja se služim realističkom opservacijom, ali i ironijom, groteskom, deformacijom.« »Mnogi kritičari nisu vidjeli da ja ne citiram Kur'an da bih afirmirao kuransku Istinu... već da ukazem na naviku, potrebu nesigurnih ljudi da se uvijek oslanjaju na neki autoritet... Ta moja kritičko-ironična namjera je prilično jasna i providna.«

Toliko o Sellmovićevu poimanju humora i Ironije. Što se pak tiče njegova poimanja umjetnosti, mislim da je sasvim na mjestu kad kaže: »Umjetnost je slobodna transpozicija stvarnosti, bez unaprijed određenog društvenog cilja i htijenja, svojevrsna igra duha, u kojoj umjetnik zrači svojom ličnošću.«

Već sami naslovi njegovih romana, a još više njihov sadržaj, odaju Ironiju života. U zbirci od 15 pripovijesti (od 1945. do 1961.) *Djevojka crvene kose* Iznosi sudbinu sudionika zadnjeg svjetskog rata. Iako se bore zajedno, svaki ostaje sam sa svojim problemima, kao i ta zagonetna djevojka bujne crvene kose, simbol strastvene privlačnosti, ali koja je »čudna. I zla. Kao da je od leda napravljena.« Već u prvoj pripovijesti *Prva četa* nazire se Selimovićeva blaga retorička ironija: »Rekli su do viđenja, a obojica su mislili; možda se više nikada nećemo vidjeti.«

> *Summa Theol.*, II-II, 113, 1; 129, 3.

» Isto, 113, 1 i 2.

ä SELIMOVIĆ MESA: *Pisci, mišljenja i razgovori*, nav. izd., knjiga 7., str. 289.

* Isto, str. 304 – 305.

» Isto, str. 332.

• Isto, str. 345.

7 Isto, str. 234.

' SELIMOVIĆ MESA: *Djevojka crvene kose*, nav. izd., knjiga 6, str. 160.

» Isto, str. 20.

Tišine (1961), nastavak spomenutih pripovijesti, ali koje ipak čine kompaktnu cjelinu, nisu zapravo nikakve tišine, nego ratne uspomene. No tišine se najviše priželjkuju i cijene upravo u ratu. To je težnja za »djetinjim godinama svijeta, koje moramo vratiti onima što dolaze.«¹¹ Za sve junake njegovih romana mogli bismo reći što se kaže za protagonistu *Tišina*:

- Kakav sam?
- Preosjetljiv, zatvoren, nemoguć.
Mučim sebe i druge.¹²

Selimovićeve fina ironija ispunja cijelu knjigu. »Oj, divno vrijeme, kad sam bio odapeta strijela što je letjela prostorima. Vрати se> vrijeme, da budeš vječno gorjenje, da ne brojimo gubitke na poljima pobjede. Da ne mislimo kako smo dobili u svemu što je naše zajedničko, a izgubili sve što je naše vlastito.«¹³ Navedimo i jedan primjer profesionalne ironije. Kad su prijatelji u kavani zatražili kavu, konobar se pravio kao da je prečuo:

- Kafu — zamolih ponovno.
- Molim, čuo sam.

»Ironija u profesionalnoj učtivosti, prezir koji jedva krije. Oči su mu drevne: kroz njih su prošle hiljade ljudi i svaki je ocijenjen u djeliću sekunde. Mi novi, ocijenjeni smo zajedno, nije nas vrijedno izdvajati ponaosob.«¹⁴ Ironija ljubavi lijepih žena: »Žene dočekuju pobjednike dobrodošlicom... Žene čekaju ishod i dopuštaju da ih osvoje osvajači. One su najbolji barometar svih promjena, sigurniji od svih obavještajnih službi u ocjeni stabilnosti neke vlasti. Osjećaju to nagonski, nepogrešivo. Teško onima koje lijepe žene ne prime.«¹⁵ Selimovićeve filozofije egzistencije osamljenosti izbija i iz slijedećih riječi, punih ironične igre: »Ni za jednu životnu stazu ne postoji vodič, svaka je neispitana, nepovnljiva, zato je u životu avantura pravilo, a ne izuzetak, jer je putovanje kroz neispitane predjele, koje nitko poslije nas ne može ponoviti, sve se staze potiru, uvijek nanovo se stvara nova konfiguracija, uvijek se ukazuje drugi pejzaž, druga klima, za svakog posebno. Zato moram da budem svoj vlastiti vodič, prvi i posljednji putnik na putu koji samo ja mogu proći.«¹⁶ Svi protagonisti *Tišina* (Lila, Olga, Minja, Mira, Duško, Šestan i dr.) proživljavaju tu samoću, svaki na svoj način. A časovi sreće, koji izgledaju trajni, prolaze: »Bilo joj je (Lili) dvadeset godina kad smo se rastali. Starija je od posljednjeg viđenja za nekoliko godina. I za jedan rat.

¹¹ SELIMOVIĆ MEŠA: *Tišine*, nav. Izd., knjiga 3, str. 259.

¹¹ Isto, str. 242.

¹² Isto, str. 268.

¹³ Isto, str. 46.

¹⁴ Isto, str. 75.

¹⁵ Isto, str. 87.

Bila je pahulja, latica cvijeća, želja, a sad je žena koja se goji. Gdje je onaj mladi osmijeh, kud je nestao?«¹*

Izvrstan psiholog, Selimović iznosi svoja »sokratska« zapažanja mirno, bez zlobe, finom, sebi svojstvenom ironijom: »Ljudi nisu glupi da ne bi vidjeli kako je teško pomiriti svijet i sebe, ni dovoljno pametni da to ne pokušaju, i stiči iskustva uviđajući da je svijet tajanstvo.. .«² »I toliko smo prirodno sebeljublivi da nam izgleda normalna svaka pohvala. Rijetko će nas koja iznenaditi. Čak i ljudi pametni, kao ti i ja — sigurno ne misliš da nismo pametni — ulijećemo u tu zamku koju nam sprema naša priroda.

U romanu *Magla i mjesečina* (1963) opet se pojavljuju ta osamljenost i nestalnost ljudskog postojanja, kao što ni magla nije uvijek »crna«, ni uvijek »laka«, a ni mjesečina ne »blista« uvijek nad krošnjama. Sve je nestalno u životu. Pa i ljubav i mržnja, jer »baš ništa čovjek o čovjeku ne zna.«³

»Ko bi znao šta je u mislima žensku stvorenju, to je zatvorena i nepristupačna pećina, godinama s njom hljeb i postelju dijeliš pa ne znaš ko je ni kakva je, obilaziš oko njena tijela, držiš ga u rukama, a u njoj ne znaš šta je, ne vidiš šta misli. Pa čovjeku dođe žao, učini mu se da je sam na svijetu.«⁴ I na kraju sve završava tragičnom ironijom. Ljuba, mlada Jovanova žena, liječi ranjenog vojnika, mladića koji je sjeća prijašnje ljubavi. Srećka. Udala se iz nevolje, a ne iz ljubavi, zato izbjegava muža. I kad se mladi vojnik već oporavio, ona na povratku iz sela nalazi i muža i mladića ubijene od neprijateljskog metka. »Plakala je samo da nije gluho, da ubije i sakrije tišinu, ništa više nije bilo osim tišine na svijetu. Ostavila ih je u polju da leže zajedno dok je donijela ašov i plitko ih zakopala, u istu raku.«⁵ U istu je raku zakopana i ljubav i mržnja: »Nisu se podnosili a umrli su, eto, zajedno.

Ta tragična ironija pratit će i druge junake Selimovićevih romana. *Magla i mjesečina* je uvertira njegovih romana: *Derviš i smrt* (1969), *Tvrđava* (1970) i *Ostrvo* (1973). Ta trilogija ima zajedničku upravo tu tragičnu ironiju sudbine. U romanu *Derviš i smrt* sve vrvi osjećajem straha. Smrt je zapečaćena vječna osamljenost. Izlaz iz nje bila bi vječnost, ali ona čini da naš život ne bude po ljudskoj mjeri. Sve se vrta u začaranu krugu, iz kojega nema izlaza. U *Tvrđavi* Selimović ipak pruža neku vrstu transcencije, izlaza u nepoznato, u zaborav ljubavi. Ahmet Šabo zatvo-

«« Isto, str. 41.

" Isto, str. 73.

i« Isto, str. 112.

» SELIMOVIĆ MESA: *Magla i mjesečina*, nav. izd., knjiga 4, str. 107.

" Isto, str. 18.

" Isto, str. 148 — 149.

" Isto, str. 146.

ren je u svojoj tvrđavi, u ljubavi, oličenoj u njegovoj ženi, »hrišćanki« Tijani. *Tvrđava* je divna pjesma ljubavi, koja nas bar načas oslobađa začaranog kruga sudbine. Selimović ide još i dalje, pa nam u *Ostrvu* daje naslutiti religioznu transcendenciju. Ali bolje je da potražimo oblike ironije u svakom pojedinom romanu.

Derviš i smrt. Derviš je monah-prosjak kod muslimana, čovjek potpuno posvećen Bogu, biće koje ne bi smjelo imati straha pred smrću. A derviš Ahmet Narudin, šef tekije mevlevijskog reda, obuzet je strahom, ne samo zbog sudbine svoga zatvorenoga brata Haruna nego i zbog vlastite osamljenosti pred smrću. Roman završava riječima: »Poučite me, mrtvi, kako se može umrijeti bez straha, ili bar bez užasa. Jer smrt je besmisao, kao i život.«¹ Riječi: »strah«, »nemir sličan strahu«, »bojazan« i si. nalaze se često na stranicama ovog romana. »Prastari strah koji vučemo iz davnine.«² Ni najbolji prijatelj ne može nas osloboditi osamljenosti, jer »prijatelj je čovjek koji i sam želi oslonac, polutina koja traži dopunu, nesiguran u sebe, pomalo smoljav, nužno dosadan, mada drag jer iznada, kao žena.«³ Bar bi se derviš morao osjećati sigurnim u životu, jer »uvijek sam znao što treba da činim, derviški je red mislio za mene, a osnovi vjere su i tvrdi i široki, i ništa moje nije postojalo što se u njih nije moglo uklopiti.«⁴ Ali u životu postoji i ljudska volja, a ne samo božanska. Njegov intimni prijatelj Hasan, zaljubljen u Dubrovčanku Mariju (Mejremu), kršćanku, nagovara ga da otputuje s njim i da živi slobodno:

— Nikud ne idem. Zašto ti (Hasane) neprestano odlaziš? Da sačuvas privid slobode? Znači li to da slobode nema?

— Ima i nema. Ja se krećem u krugu, odlazim i vraćam se. Slobodan i vezan.

— Onda, treba li da idem ili da ostanem? Jer je svejedno, izgleda. Ako sam vezan, nisam slobodan. A ako je vraćanje cilj, čemu onda odlazjenje?

— Pa i u tome jeste sve: vraćati se.⁵

U pojmu Hasanove slobode krije se determinizam. Tu logičku ironiju iznio je Hasan mnogo puta u razgovoru s prijateljem dervišeni Ahmetom:

— Lako je izmisliti opšte propise gledajući iznad glava ljudi, u nebo i vječnost. A pokušaj da ih primijeniš na žive ljude, koje poznaješ a možda i voliš, a da ih ne povrijediš. Teško ćeš uspjeti.⁶ »Život je širi

" SELIMO VIC MEŠA: *Derviš i smrt*, nav. izd., knjiga L, str. 466.

" Isto, str. 112.

« Isto, str. 321.

" Isto, str. 100.

Isto, str. 294—295.

Isto, str. 130.

od svakog propisa. Moral je zamisao, a život je ono što biva. Kako da ga uklopimo u zamisao a da ga ne ostavimo? Više je štete nanoseno zbog sprečavanja grijeha, nego zbog grijeha.«

— Onda da živimo u grijehu?

— Ne. Ali ni zabrane ništa ne pomažu. Stvaraju licemjere i duhovne bogalje.

— I šta treba da činimo?

— Ne znam.^^

Hasan misli kao čovjek našeg doba. Otkriva našu moralnu nestabilnost i tjeskobu. Tješi Ahmeta blagom ironijom: »A možda i nemam pravo. Možda je tvoj način korisniji. Bolje se držati nebeskih mjera nego običnih, ovdašnjih. Neuspjesi te ne uznemiruju, uvijek računaš na beskrajno vrijeme, opravdanje je u razlozima izvan tebe. Lični gubitak postaje manje važan. I bol. I čovjek. I današnji dan. Sve se produžava na trajanje, bezlično i ogromno, pospano, tromo i svečano ravnodušno. Kao more: ne može da žali bezbrojne smrti što se u njemu neprestano dešavaju.«^"

Ahmetova filozofija života izražena je opet finom ironijom: »Prostranstvo je naša tamnica ... Prostranstvo posjeduje nas... Čovjek nema svog pravog doma, on ga otima od slijepih sila... Ništa nije naše osim varke, zato se čvrsto držimo za nju.«^^ Samo smrt ne dopušta nikakve šale: »Smrt je jekin (sigurno saznanje, izvjesnost), jedino za što znamo da će nas stići. Izuzetka nema, ni iznenađenja, svi putovi vode do nje, sve što činimo to je priprema za nju... Zemaljski život je varljiv, vječnost je bolja ... Smrt je preseljenje iz kuće u kuću. To nije nestanak, već drugo rođenje... Smrt je nužnost u neizbježnosti prelaska u drugi svijet, u kome čovjek dosiže svoj pimi uspon... Smrt je promjena stanja. Duša počinje da živi sama.«^^ Ahmet opisuje ironično derviški mentalitet: »Naš red nas pušta niz vodu kad nam se desi nesreća, jer smo nevažni dijelovi jedne moćne zajednice, bespomoćni kad smo napušteni.«^*

U romanu nalazimo i jedan rijetki primjer crnog humora. Kad Ahmet prilazi tvrđavi da bi doznao nešto o svom mrtvom bratu Harunu, pita stražara:

— Koliko je ljudi prošlo kroz ovu kapiju?

— Više nego što je izašlo. I opet su svi na broju.

— Gdje su na broju?

— Gore u groblju.

— Ružno je što se tako šališ, prijatelju.^*

2» Isto, str. 132.

3» Isto, str. 140.

»1 Isto, str. 109.

32 Isto, str. 16–1

33 Isto, str. 366.

3< Isto, Str. 204.

Mnoge čitaocce zamara taj roman zbog čestog unutarnjeg monologa, ali u tome i jest snaga Selimovićeva stvaranja: razotkriti zakutke svijesti i podsvijesti i pokazati bijedu i veličinu čovjeka. On to i sam priznaje preko riječi svog protagonista: »Dobronamjieran čitalac mogao bi da mi kaže: suviše razvlačiš, suviše mudruješ. Odgovorit ću mu odmah: znam. Raspredam naširoko jednu siromašnu misao, cijedeći je kao prazan bardak (zemljani sud za vodu), kad se iz njega ni kap istočiti ne može. AH činim to namjerno, da odgodim kazivanje o onome što me i sad potresa, nekoliko mjeseci poslije svega. Samo, okolišanje ne pomaže. Izbjeći ne mogu, a prekidati neću.«⁵

Nad zbivanjima se krije određeni fatalizam: »Toliko smo podređeni nečijoj volji, Izvan I iznad svoje, da to postaje naša kob.«⁶ Ali i to je izraženo na ironičan način: »Je li vlast od Boga? Ako nije, odakle joj pravo da nam sudi? Ako jest, kako može da pogriješi? Ako nije, srušit ćemo je; ako jest, slušat ćemo je. Ako nije od Boga, što nas obavezuje da trpimo nepravde? Ako je od Boga, jesu li to nepravde ili kazne zbog viših ciljeva? Ako nije, onda je nada mnogom i nad tobom i nad svima nama izvršeno nasilje i onda smo opet mi krivi što ga podnosimo. Sad odgovori. Ali nemoj reći derviški da je vlast od Boga ali da je ponekad vrše zli ljudi. I nemoj reći da će Bog pržiti nasilnike vatrom paklenom, jer nećemo znati ništa više nego što znamo sad.«⁷

Tako mudruje zagonetni zatvorenik koji se nalazi skupa s dervišem u tvrđavi. Upravo tvrđava (zatvor) postaje simbolom osamljenosti i uzaludne borbe protiv nepravde u svijetu. Tu tvrđavu svatko nosi u sebi: »Zatvorio sam se, kaže derviš, postao opsadena tvrđava o koju su strijele uzalud udarale . Nema prijateljstva među ljudima koji drukčije misle.«⁸ U tome i jest ironija sudbine: Ahmet Narudin se bori protiv nepravednog postupka i presude kadije Ajni-efendlje. Tuže ga da je bio kriv za pobunu varošana i smrt kadije, ali kad on sam postaje kadija, ništa ne može protiv ogovaranja i nepravde od koje i stradava. Ljudska osamljenost, simbolizirana u dervišu, zapečaćena je smrću, koja je po sebi najveća osamljenost i zagonetka.

Selimovićeva *Tvrđava* zapravo je nastavak borbe protiv te osamljenosti, ali i pokušaj da u ljubavi Ahmeta i Tijane pruži ljudima putokaz kako izići iz »zatvorene tvrđave«. Da se u tome ne varam, dosta je sjetiti se sličnosti između romana *Tvrđava* i *Derviš i smrt*.

Alijaga je zaljubljen u živog sina Hasana (*Derviš i smrt*); Šehaga u mrtvog sina, na kojega ga podsjeća Ahmet (*Tvrđava*). Ahmet Šabo želi osloboditi iz tvrđave prijatelja Ramiza (*Tvrđava*); Ahmet Narudin želi to

⁵ Isto, str. 195.

Isto, str. 418.

⁶ Isto, str. 242.

⁷ Isto, str. 143.

⁸ SELIMOVIĆ MESA: *Tvrđava*, nav. izd., str. 417

isto učiniti za brata Haruna (*Derviš i smrt*). Obojica su zatvoreni zbog političkih razloga, ali Harun umire, a Ramiz biva oslobođen. Ljubav je između Hasana i Dubrovkinje Marije neostvarljiva, a isto tako i između derviša i kadijice, no još prije između njega i prve ljubavi zbog koje je otišao u derviše. U *Tvrđavi* ljubav pobjeđuje u odnosu Ahmeta i Tijane i snošljiva je između dobroćudnog, ali šašavog Mahmuta Neretljaka i njegove žene. Ne želim navoditi druge sličnosti dvaju spomenutih romana, jer to nije svrha ovog kratkog pokušaja. *Tvrđava* završava istom problematikom kojom i započinje: besmislicom rata. Novi vojnici odlaze u novi rat: »Svejedno kako im je ime, sudbina im je ista. Svejedno da li su tužni ili veseli, neće se vratiti. Ni moji se drugovi nisu vratili. Izginuli su svi.«¹ Ovo me podsjeća na »sur-roman ouvert« A. Gidea, gdje se tijekom radnje može nastaviti »peut être continue«, a to je oprečno tehnicima »sur-romana ferme« Sartrea, Camusa i Simone de Beauvoir — da se poslužim terminologijom Claude-Edmond Magnyja.² U romanu *Derviš i smrt* sve završava riječima: »Mir njegovoj (derviševoj) mučeničkoj duši«, dok u *Tvrđavi* Ahmet gleda mladiće kako odlaze na frontu i misli o svojoj djeci: »Hoće li i ova moja djeca ići tim istim žalosnim putem, kad odrastu? Hoće li živjeti glupo kao i njihovi očevi? Vjerovatno hoće, ali u to neću da vjerujem. Neću da vjerujem, a ne mogu da se oslobodim strepnje.«² Postoji, dakle, bar neka nada da se to ne ponovi. U romanu *Derviš i smrt* sve je već okončano. Povratka nema. Ni nade.

Ima podosta verbalnih ironija u romanu *Tvrđava*. »Najveća mudrost u životu je da čovjek pronađe pravu ludost«, kaže Mula Ibrahim Ahmetu savjetujući mu da lovi ribu mjesto da »diže bune«.‘ A kad ga Mula Ibrahim otpušta iz službe po naređenju moćnih protivnika, Ahmet kaže: »Hvala ti na svemu . Zvučalo je prilično pakosno.«³

Počujmo nekoliko finih ljubavnih ironija! Ahmet, siromašan čovjek, priča svojoj ljubljenoj Tijani, prije vjenčanja, kako je stari Džezar toliko ljubio svoju ženu da se tri puta rastajao i ponovno vjenčavao s njome.

— Bez potrebe je mučio i sebe i nju — pobunila se Tijana. Trebalo je da nađe ženu s kojom se neće nikada rastati. Ili da živi sam. Ni haljinu ne valja krpiti, a kamoli ljubav. Bolje je otići.

— Ti bi otišla?

— Otišla bih.

— Zato što me ne voliš?

— Zato što te volim.

Isto, str. 419.

¹ MAGNY CLAUDE — EDMOND: *Histoire du roman français depuis 1918*, vol. I, Paris, éd. du Seuil, 1950, str. 229.

² SELIMOVIĆ MESA: *Tvrđava*, nav. izd., str. 419.

³ Isto, str. 28.

⁴ Isto, str. 96.

»Nije mi jasna ta ženska logika (misli Ahmet), ali sam znao da govori Istinu.«⁵ Kad pak Ahmet traži u dućanu maramu za Tijanu, pitaju ga:

— Za kakvu ženu, mladu ili staru?

— Mladu i lijepu, najljepšu u gradu.

Na pitanje da li ašikuju, odgovara:

— Da li ašikujemo? Da, još ašikujemo, iako se udala za mene.⁶

Ovako Ahmet misli o ženama: »Kakve su da su, žene su mudrije i bolje od muškaraca. To pred njima ne treba reći, ali su muškarcu glupi, sujetni, uobraženi, ne vrijede mnogo, među naina rečeno. I čudo je kako nas žene trpe... Eto, ja sam pametan, ali bez uvrede, Tijana je pametnija i u svemu deset kopalja iznad mene.«⁷ »Iako od muža mnogo zavisi, muž je sud, žena voda. A opet muž, koji želi sebi dobro, poslušaće ono što mu žena kaže. Muškarcu su djeca, čak i kad ostare...«⁸

Evo i nekoliko ironija društvenog karaktera. Ahmet kaže za Džemala Zafraniju, kadijinog pisara i urodu: »Sličan je vodi, nema svog oblika, prilagođava se sudu u koji ga uspu. Ništa mu nije gadno ako mu je korisno, jer je imao jedan jedini cilj u životu: da uspije, da pobjegne od uspomene na sirotinjsko djetinjstvo i na oca zatvorskog stražara, pijanictva i svačijeg špijuna, koji je umro prezren, a sin mu je i tu porodičnu nesreću pretvorio u svoju korist...«⁹

Ahmet traži posao. Bogati trgovac hadži Fejzo mu odgovara: »I sad tražiš posao? Najbolje bi bilo u državnoj službi. Ne treba ti nikakva sposobnost, ne pretržeš se, ne strepiš od gubitaka, a dobitaka imaš onoliko koliko umiješ.«¹⁰

»Teško državi za koju je opasan jedan jedini čovjek — rekla je Tijana narogušena serdaru Avdagl. A nije Ramiz (student »koji je izrekao toliko prezira prema ljudima na vlasti«) opasan po državu, već po nekoga ko misli da je država.«¹¹

O istom serdaru Avdagi misli Ahmet na drugom mjestu: »Kakva je to šteta što su glupi ljudi obično vrlo uporni. Da je s tom upornošću kopao zemlju, za godinu dana bi skinuo polovinu trebevičkog brijega da ne zaklanja Sarajevo od sunca, pa bi ga ljudi pamtiti po dobru, ali on je većom dobrotom smatrao hvatanje krivaca čiju krivicu nije mogao da shvati, ali je znao da su krivi zakonu. Bio je fanatički vjernik utvrđenog reda, čiji smisao nije ispitivao, kao što religiozni vjernici ne ispituju božiji

Isto, str. 36.
" Isto, str. 99.
" Isto, str. 115.
Isto, str. 286.
" Isto, str. 67.
M Isto, str. 107.
" Isto, str. 203.
« Isto, str. 369.

Kad je stari Omar Skakavac sa sinovima dotukao najmlađeg sina Avdiju jer je u pijanu stanju izbrbljao tko je oteo Ramiza iz tvrđave, Ahmet razmišlja: »Tukli su ga da mu utjeraju pamet u glavu, a Istjerali mu dušu Iz tijela, ne želeći to... A mladić je teško pogriješio, prekršivši njihov zakon ćutanja, koji Ih štiti kao zid, koji je njihova tvrđava ... Avdija je zaspao zauvijek. Izliječen od nerazumnosti, poučen da nikad više ne progovori ništa, urazumljen da porodicu ne dovodi u opasnost.«⁵³

Prevareni Mahmut kaže: »Od Bosanaca se svemu možeš nadati. Godinama živi kao pametan čovjek, a onda sve učini da bi dokazao da je budala.«⁵⁴ Mula Ibrahim govori o pijanom Žuci: »Pijan je, ne bi prepoznao ni sebe da se vidi u ogledalu, a kamoli tebe.«⁵⁵

Selimović se služi etičkom Ironijom da otkrije različite, često suprotne stavove ljudske savjesti. U tom je pravi majstor. Za oblik prodane savjesti uzima kao primjer serdara Avdagu: »Njegovi ga preziru, ali ga puštaju da održava strah među ljudima, I on to čini sasvim pošteno slušajući svoju strogu savjest koliko I svoje gospodare. Više je volio da kazni stotinu nevinih nego da pusti jednog krivog, ali je svakome nalazio krivicu po svojim mjerilima.«⁵⁶ »Da sam mu spomenuo savjest, ne bi razumio. Njegova savjest je državna, i ne zna da može biti I svoja vlastita.«⁵⁷ Uspavana savjest je ona Mule Ibrahima, koga je »bog obdario divnim nedostatkom, dragocjenim za njegovo zvanje, jer ne čuje šta ljude boli, šta Im nedostaje, šta žele, zato je najneviniji i najsrećniji čovjek na svijetu. Ne mijenja mišljenje, jer može da govori uvijek isto.«⁵⁸ Borbu pak čovjeka sa vlastitom savjesti iznosi sam Ahmet: »Ostavi me, kažem toj nezvanoj savjesti, šta ćeš mi nemoćnom! A ona čuči u nekom kutu mene, ponekad pospana, ponekad budna, ali me ne napušta. Smiješna si, kažem, tako nekorisna. Ne radujem se što te imam, ne osjećam zadovoljstvo što si se nastanila u meni, ti nisi moja plemenitost, već moje oštećenje. Zašto nisi našla nekog moćnog, snažnog, neustrašivog, a poštenog? Ako takvog nema, što sam ja kriv? Sklonila si se u mene, kao siročić, I čutiš kao siročić, ništa ne tražiš, ni na što me ne nagovaraš, sve ostavljaš mojoj odluci, I dobro je dok te zaboravljam, ali osjetim stid čim te se sjetim. Ne znam zašto, ničim me nisi zadužila. Ne znam ni šta si, prisustvo koje nema oblika, ćutljiva opomena koja se ne poziva na razlog, nevidljivi putokaz prema nevidljivom pravcu: moje srce mora da ga pronade. Kako da ga pronade, kako da ne klone, ako ga i pronade? Ti si nerazumna, ne tiče te se tuđe teško iskustvo, prezireš opasnost, vučeš na opasne staze, I ne smatraš to podvigom već dužnošću. A komu sam ja dužan? I zašto baš Ja? Pronadi nekog pogodnl-

53 Isto, str. 307.

Isto, str. 176.

" Isto, str. 196.

58 Isto, str. 200.

" Isto, str. 203.

5» Isto, str. 243.

jeg, sa mnom uzalud gubiš vrijeme. A ona čuči, ćuti, čeka svoj čas. Čas moga oduševljenja ili moje ludosti. Mogla bi da ga ne dočeka, sve je manje izgleda da će ga dočekati.«[^]* »Činim zlo i kad ništa ne činim, ostavljajući i zlo i dobro na miru. Činim zlo i kad govorim, jer ne kažem ono što bi trebalo. Činim zlo i kad ćutim, jer živim kao da me i nema. Činim zlo zato što živim, jer ne znam kako da živim.«[®]"

Osman Vuk, Šehanagin momak, postaje primjerom neosjetljive savjesti: »On, Osman, je vedri sotona, bez srca, a blistavog uma, tačan i hladan kao sat. I bezdušan kao sat.«^{®*}

Selimović raspravlja o najtežem ljudskom problemu, »najvećoj tajni«, o smrti, služeći se uvijek svojom finom ironijom: »Mnogo je tajni kojima se ne možemo ni približiti, a kamoli ih razjasniti. A možda je najveća tajna smrt, tajna i užas. I kad ne mislimo na nju, ona misli na nas... Smrt čini besmislenim život i sve što se u životu stvara. A iza te strašne kobi, nepoznata tama. Znaš kraj, a ne znaš ništa o njemu. Pomiriti se njim ne možeš, a ništa ne možeš izmijeniti. Po našoj volji to se ne dešava, jer bi malo ko htio da umre, već po nekoj svemoćnoj volji o kojoj ništa ne znamo, osim da je neumoljiva i do kraja dosljedna. Možda je neki sveopšti duh, nimalo sličan našem, a nesaznatljiv, jer je van našeg iskustva. Ako ga ne možemo saznati, ne znači da ga nema. Bogati Šehanaga (stvarni vladar situacije u gradu) ne zamišlja ga po ljudskoj slici, već kao nadnaravnu snagu, i nadnaravni um, koji hladno ravna vidljivim i nevidljivim svijetom . . .«^{®^} »A ako je tako, a sigurno jest, nemoguće je zamisliti da taj svemirski duh igra nedostojnu igru s ljudima, puštajući ih da protrče kroz život, dolazeći iz ničega i nepovratno odlazeći u ništa. Bilo bi to besmisleno traćenje snaga. Mnogo je vjerovatnije, i logičnije, i manje uvredljivo, da je tijelo smrtno, a duša besmrtna, duša je djelić sveoošte svemirske energije, poklonjen nam, privremeno ustupljen na rođenju, koja će živjeti svojim nepoznatim životom i poslije smrti tijela ... Mora biti da život postoji po nekom višem načelu, a ne samo po besmislu, po zlu, po ludilu!«^{®'}

Kako pak izbjeći strahu od smrti? Mula Ibrahim ima svoju »teoriju«: »Bilo bi bolje da se rađamo kao starci, da polako postajemo sredovječni, postepeno zaboravljajući prvobitni strah od smrti, pa oslobođeni mladići, dovoljno lakomisleni da ni o čemu ne mislimo suviše ozbiljno, pa bezbrižno djeca, a da umremo kao novorođenčad, ne znajući ništa ni o čemu, čisti kao zametak. Kakva bi to divna i slobodna smrt bila! Ali kad ne može biti tako, spas je u osvajanju ljubavi i čovječnosti. Tako se lakše živi, i lakše umire... (Čovjeku) je veoma stalo do toga da poslije njegove smrti

59 Isto, Str. 354.

«» Isto, str. 309.

" Isto, str. 312.

«2 Isto, str. 293.

Isto, str. 294.

ostane među ljudima, ili makar kod jednog čovjeka, čisto ime i lijepa uspomena. Tako bi sigurno produžio svoje kratko trajanje .«^*

Ne želim zamarati čitatelja još nekim navodima u kojima dolazi do izražaja blaga autorova ironija, puna pouke. To je divan roman ljudske ljubavi. Kad bi svi parovi bili kao Ahmet i Tijana! Svijet bi bio ljepši i ljudskiji. Svi bismo živjeli u tvrđavi ljubavi, ali koja ima otvorena vrata i prozore za cijeli svijet. Kad stari Šehaga umire u Venedigu (Mlecima), Ahmet se pita kakve misli prolaze njegovim mozgom što se gasi, i zaključuje: »U početku ljubav, u životu mržnja, na kraju sjećanje. Ljubav je ipak jača od svega . . . Odlučio sam se za ljubav. Manje je istinito, I manje vjerovatno, ali je plemenitije. I ljepše: tako sve ima smisla. I smrt. I život.

Roman *Ostrvo* je po svojoj problematici sažeto izlaganje onoga što je već rečeno u romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava*. Smisao života, bol, sloboda, radost, ljubav, smrt nalaze se i u ovom romanu, iako je otvorenost prema konačnom rješenju ovdje jasno naglašena: »Zašto sam mislio da su putovi moje sudbine završeni? Ništa nije konačno, dok u nama ima snage traženja. Ništa nije svršeno do samog svršetka«, *® govori bivši učitelj Ivan Marić na kraju svog života. I dok u romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava* možemo govoriti o kontrapunktu događaja, po teoriji Aldousa Huxleya (»Point and Counterpoint«), u *Ostrvu* nailazimo na tehniku sličnu onoj rapsodije u muzici, u kojoj »prevladava mozaičko nizanje raznih odlomaka i pretežno kontrastnih (po shemi A'-B-C-D . . .)*^ Ta je tehnika već iskušana u romanu *Tišine*, ali ona je tek u *Ostrvu* dobila svoju potpunu izražajnu moć ujedinjenja svih elemenata u zajednički ugođaj prolaznosti života i njezina nadilaženja u traženju višeg smisla postojanja, u metafizičkom smislu života. Ostavljam strpljivom čitatelju da sam pronađe te »razne i pretežno kontrastne odlomke« događaja u ovih 19 pripovijesti koje čine *Ostrvo*. I ovdje se, u naslovu, krije ironija: *Ostrvo* je slika osamljenosti, ali grad nas još manje može od nje osloboditi (»Na razmeđu vremena«).

Katarina I Ivan Marić izgledaju kao Ahmet I Tijana, ali u podmaklim godinama života. Ivan nosi u sebi sumnje I strah Ahmeta Narudina iz romana *Derviš i smrt*, dok je Katarina kršćanka kao i Tijana iz romana *Tvrđava*. Smisao života izražen je kroz blagu ironiju:

»Ne znam hoćeš li mi vjerovati, ali ako bi mi netko ponudio da živim vječno, ne bih pristao. Prvo, umorio sam se i od ovoga što sam do sada živio, a kako bih se tek umorio kad bih znao da neću nikad umrijeti? Neka me Bog sačuva te strahote! Neka sve ide svojim redom, i život I smrt, život bez zla, smrt bez muke. A" smrt nije strašna, vidio sam tolike ljude kad umiru, samo čvršće zaspe i ne bude se. Strašan je strah od

« Isto, str. 297.

«» Isto, str. 410 – 411.

«• SELIMOVIĆ MESA: *Ostrvo*, nav. izd., str. 220.

ANDREIS JOSIP: *^ećni Orfej*, Školska knjiga, Zagreb 1968, str. 107.

smrti, ali kad vidiš šta je to, kad digneš ruke od želje da budeš bog i zadovoljiš se da budeš smrtni čovjek, sve dođe na svoje mjesto i mirno je čekaš kao i san, i nije ti žao što se sutra nećeš probuditi.. «⁹ Nije to besmisao života spisateljice Simone de Beauvoir izražen u romanu *Svi su ljudi smrtni* (Tous les hommes sont mortels, 1947).

Fina Tijanina ironija oživljava u ponašanju Katarine:

— Draga — rekao je s naporom kao da se davi, ličilo je na rezanje. Ona se okrenula, iznenađena. Treba izdržati, ne vjeruje mu.

— Draga, ponekad je čovjek nervozan, nepravedan, a znam da i ti očekuješ lijepu riječ .. . Volim te, draga.

Zaista mu se to učinilo Istinito: voli je. Rekao je to iskreno. Ali se žena gotovo uplašila:

— Šta ti je? Je li ti zlo?«¹⁰

Selimović u ovom romanu Izlaže, kroz pripovijesti doduše, svoju filozofiju života. Problemi koji su mučili F. M. Dostojevskoga muče i njega: problem slobode, zla u svijetu i vječnosti (Boga). Uostalom, on se i sam »oslanja« na F. M. Dostojevskoga u pripovijesti *Da li da umre stari mandarin?*¹¹ Problem slobode najbolje je izražen u pripovijesti *Divlji konji*. Oni žive slobodno na ostrvskoj visoravni Vidovo. »A eto ovdje, na nekoj zaturenoj i nepoznatoj planini lijepog imena, ostvaruje se to čudo postojanja pravde za sva živa bića. Onda će biti i za sve ljude. Trebalo bi sačuvati tu ma čiju slobodu, stvoriti od nje Instituciju, u interesu samih ljudi, njihovog morala i njihove ljudske cjelovitosti. Jer ono što nigdje više ne postoji, sačuvalo se ovdje kao čudo, kao mogućnost, kao opšta nada, primjer za ugled, utjeha ljudskom beznađu i samozaturenosti, radosna zora velikog očekivanja, SLOBODA" (velikim slovom u izvorniku!)¹² i AH tu počinje tragična Ironija: »Ovo slobodno življenje na Vidovoj planini je prividno, jer to je rezervat, kao veliki kokošinjac, bez vidljivih ograda, bez žica, bez čuvara, a sloboda je samo mamac i varka. Konji u stvari i nemaju kamo da odu, za njihov slobodni izbor voda mora je neprelazna granica. Svake godine jedanput ljudi ih grdno uplaše (jer ih utjeraju u klanac, a najprikladnije za klanje pohvataju i prodaju u Italiju da od njih naprave 'šnicle i kobasice'). U njihovom iskustvu ostaje strah od ljudi, i zato je prlvezanost za ovo usamljeno mjesto najsigurnija ograda! Tako je ljudima najbolja pomoć ljubav konja prema slobodi i ljubav prema zajednici.«¹³ Njihova vezanost za grupu je »dirljiva aH i kobna«.«¹⁴ »A to su ljudi znali i na to računali: ne treba voditi računa o pojedinim članovima, već o krdu, važno je usmjeriti predvodnika, ostali

9» SELIMOVIĆ MESA: *Ostrvo*, nav. izd., str. 214 — 215.

¹⁰ Isto, str. 199.

Isto, str. 156.

Isto, str. 65.

¹² Isto, str. 74.

¹³ Isto, str. 71.

bi se odmah pokorili i prošli pravcem koji je on odredio.«^{''*} A taj crveno-kosi voda pošteđen je i ostavljen na slobodi iz računa: »on ostaje radi priploda«.^{^*}

Ironija sudbine: živiš za zajednicu, krdo, ali u času opasnosti krdo postaje tvoj najveći Izdajnik. Nešto slično događa se i u pripovijesti *Jato delfina*, koji su »ušli u zaliv iz širokog mora, bilo ih je desetak, složna porodica ili veselo društvo nestašno su se igrali u mirnoj vodi uvale, plavoj kao različak... jurili su iz vode kao djeca u igri, iskakali Iz vode blistavo sjajni i komično zdepasti, smiješni I dragi, vodene akrobate...«^{•*} A onda su Ivan i Katarina vidjeli »da to nije nevina ni vesela igra, već Igra života I smrti«.^{''} Delfini su dotjerali u bezlzlaz uvale mnoštvo riba. A onda je počeo pokolj. »Delfini su se bacili u tu bespomoćnu masu i krv je sve više bojila smaragd mora.«[^] Tragična Ironija: Igra je često privid I varka slobode. Kao i u starini: »Panem et circenses!«

Selimović ne vidi Izvor zla u nekom biblijskom Ili kozmičkom uzroku. Zlo je ucijepljeno u biopsihičkoj strukturi čovjeka. Nije samo bolest ono što podjeda čovjeka, tu je i starost, koja ga prati osamljenošću kad mu smalakšu snage. Krasne su u tom pogledu transpozicije čovječje osamljenosti i starosti u pripovijestima *Stari pas* i *Pratilac* (iznemogli magarac). Starac prenosi magarca na mali otok da tamo dočeka smrt s drugim magarcima. »Kad sam ga našao mrtva, zakopao sam ga. Ostali magarci su me ravnodušno gledali krupnim očima. Sad čekam na svoj red.«^{^'} A o starom psu Selimović kaže: »Muž i žena su u tom ružnom i ohrdalom psu vidjeli svoju nedaleku starost.«^{''} Kad crkava ta Iznemogla kuja, Ivan misli na njeno posljednje zavijanje: »Njena tugovanka nije upućena nikome. Njeno zavijanje je samosažaljenje, ili strah pred neizvjesnošću što je čeka, što se upravo otvara pred njom.«^{@*} Psihička pak »Istrošenost« nije samo posljedica starosti, jer se može ljubiti i u podmaklim godinama. Ona je posljedica nesudjelovanja partnera u nekoj zajedničkoj vrijednosti, kao što se to događa sa sinovima Ivana i Katarine (*Namirisana ameba* i *Čudo*). Ali Selimović ne bi bio čovjek našeg doba kad ne bi vidio uzrok zla i u društvenim odnosima. Značajna je u tom pogledu pripovijest *Da li da umre stari mandarin?* U posjet na »Ostrvo« dolazi Katarinin sestrić Drago, student sociologije. Između ostaloga, on im priča o bogatstvu starog mandarina negdje u Kini. Dovoljno bi bilo da Ivan i Katarina zažele da mandarin umre pa bi bogatstvo koje je kod starog mandarina bilo mrtvo, poslužilo ljudskoj sreći. Uvjet je, dakle, da

" Isto, str. 71.

" Isto, str. 73.

'* Isto, str. 105.

" Isto, str. 105.

Isto, str. 106.

'9 Isto, str. 216.

@* Isto, str. 186.

8» Isto, str. 194.

mandarin umre. Starci se protive takvoj želji i odluci, jer je mandarin nevin čovjek. Ivan ipak popušta kad mu mladić tumači da život mandarina »ometa moguću opštu sreću«.^^ Postoji osim toga moćna Svjetska Partija Penzionera, koja bi zaista donijela ljudima sreću da nema starog mandarina.

— Vi ste u to uvjereni — kaže mladić.

— Pa, ako ...

— Bez ikakvih uslova! Da li da umre ili da živi?

— Da umre! — rekao je Ivan tiho.

— Ja sam zato da živi — pobunila se Katarina.

Mladić je znao da je njegova tetka pobožna žena, a smrću mandarina »crkva bi preuzela svu vlast na svijetu i uvela carstvo božije«. Tada i Katarina popušta. Ironija je jedini zaključak ovog razgovora:

— Nek Bog pomogne čovječanstvu! — osmjehne se mladić.

— Zašto? Jesmo li nešto pogriješili?

— Ništa. Tako bi danas učinila većina ljudi.^'

Ljudi su spremni žrtvovati nevinu čovjeka zbog neke ideologije, političke ili vjerske. Zar se to, nažalost, nije mnogo puta obistinilo u povijesti?

Vjerska transcendencija je jasno izražena u ovom romanu. Može to izgledati kao neka vrsta navike ili sujevjerja, ali ona je tu. Već u prvoj pripovijesti *Progonstvo*, dok Katarina zabrinuta čeka Ivana, nalazimo ovaj prizor: »Izvadila je iz dubokog džepa stari molitvenik, sav iskrzan, požutjelih listova, čudno pisan, ali se ona vremenom naviknula, a vadila ga je samo u izuzetnim prilikama, i pobožno pročitala:

Bog ljubav jest,
i ko pribiva u ljubavi,
u Bogu pribiva,
i Bog u njemu.

Te riječi sv. Ivana Apostola premošćuju ovozemno obzorje i uranjaju u vječnost. Katarina vjeruje, dok njezin muž ostaje agnostik, filantrop. »Cilj života je sreća — kaže ona. Makar (čovjek) i živio kratko, ali neka živi kao čovjek. Katarini nije dovoljan samo taj antropološki vid postojanja, ona traži nešto više, jer »sve ljudsko je lažljivo«.® »Postala sam kao živinče, bože me sačuvaj. Kuham, jedem, perem, spavam, hranim kokoške, i to je sve. A i ja imam dušu. Šta ću sa dušom?« »On zaista nije mislio o tome da li ona ima dušu i šta će s njom.«

— A i duša traži svoje — nastavljala je pobunjena žena. Eto, kad se ti uveče napiješ i počneš da hrčeš, ja iziđem pred kuću, sjednem na klupu, gledam zvijezde na nebu, i — plačem. Prazno mi je u duši.

«2 Isto, str. 169.

«3 Isto, str. 170.

Isto, str. 13.

85 Isto, str. 62.

Isto, str. 30.

- A kome je puno u duši?
- Ne znam. I tebi je prazno. Ne bi pio toliko da nije.®'

Razgovor se nastavlja u istom tonu. Katarina se sjeća svojeg »prvog pričešća, kad nikad nije bila srećnija u životu«.

- Zar baš nikad?
- Bila je to čista sreća. Sva bijela. Bez traga misli o sebi.
- Sreća je uvijek misao o sebi.
- Nije. Prava sreća je poklanjanje, samozaborav. Predavanje nečemu važnijem od nas.
- Bogu! — rekao je začuden.®®

I kad umire stari Ivan, ona na prekide moli Očenaš i Zdravomarlju. On u tom času osjeća da je svugdje i nigdje, jer više »razdaljine nema ni vremena«.®^ Ta zadnja pripovijest *Jutro pobjede* puna je tragične ironije. Tko je pobijedio? Smrt? Stari agnostik ili njegova žena svojim zadnjim molitvenim zazivom: »Oprosti nam. Gospodine!«? Odgovora nema, ali »ništa nije konačno... ništa nije svršeno«

Selimović je ušao u red velikih romanopisaca-mislilaca. Nitko se neće pokajati ako pročita bar ova tri njegova zadnja romana. A to preporučujemo svim srcem.

DIE IRONIE IM DIENSTE DES MENSCHEN

Zusammen fassung

Der Schriftsteller Meša Selimović ist der beachtenswerteste Verfasser der neuen Generation aus Bosnien und Herzegowina. Durch die Motive aus der Vergangenheit seines Landes, besonders aus der Zeit der türkischen Verwaltung, bringt Selimović eigentlich die Probleme des zeitgenössischen Menschen: Probleme der Freiheit, des Gewissens, der Liebe, der Ewigkeit und des Sinnes des Lebens. Er bedient sich dabei gewöhnlich feiner Ironie und will damit auf den Unsinn unechter Beziehungen zwischen den Menschen und scheinbarer Selbstgenügsamkeit einzelner hinweisen. Seine erfolgreichste Romane sind »Der Derviš und der Tod« (*Derviš i smrt*), »Die Festung« (*Tvrđava*) und »Die Insel« (*Ostrvo*). Selimović hat es verdient, gelesen und auf fremde Sprachen übersetzt zu werden. Mit seiner Thematik, Ausdruck und Stil gehört er zu den grossen Romanciers der Gegenwart.

W Isto, Str. 27.
 " Isto, Str. 29.
 8» Isto, Str. 222.